

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"
<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавничарада:

Борис ПАТОН – голова
Любомир ВІНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Іван КУРАС • Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО
Омелян ПРИЦАК • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ – головний редактор
Ярослав ДАШКЕВИЧ – заст. головного редактора
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО • Іван БУТИЧ
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК
Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 8

Серія
ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ
(1906–1916)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2007

ББК 63.3 (4 УКР)
Г91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядники Мирон КАПРАЛЬ, Андрій ФЕЛОНЮК

Автори коментарів: О.Вінниченко, Л.Войтович,
М.Капраль, Я.Книш, О.Кулчицький,
С.Панькова, Л.Тимошенко, А.Фелонюк

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2007
- © Коментарі, автори, 2007
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2007

РОЗДІЛ І

ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1708 р.

Союз Мазепи з Карлом XII був довершений в критичний для російського правительства момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту, і запобігти наслідкам цього небезпечного союзу, що міг дати шведському королеві нову, незвичайно сильну і для Московщини в високій мірі небезпечну операційну підставу, — се ставало для неї питанням буття і небуття. Цар Петро і його помічники розвивають незвичайну енергію, нестримну в помислах, неперебірчиву в засобах, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації. Для того вважали потрібним якомога дискредитувати в їх очах самого гетьмана і зазначену ним політику, зогидити, збездістити її якнайгірше. І заразом заходилися відстрашити людність, стероризувавши виливами всієї можливої ярості на всіх причасників сеї нової політики, яких тільки могло дістати до своїх рук московське правительство.

Вчинок Мазепи, його перехід до шведського короля і союз з ним заходить воно представити чимсь незвичайним, нечуваним, ділом незмірно підлим і плюгавим. Дарма, що при іншій нагоді той же цар Петро пошив у зрадники разом з Мазепою всіх інших гетьманів, його попередників, зробивши виняток тільки для Хмельницького. І се була честь Хмельницьким незаслужена, бо і він, по признанню сучасних московських політиків, не тільки поступав, а й говорив “какбы измѣною”. Всі гетьмани були “измѣнниками” з становища московської політики; вся українська політика була одним неустанным “воровством и измѣною” з становища московського централізму, з яким боролася весь час. І гетьман Мазепа з своїм союзом з шведським королем против централістичної політики царя Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще — її традицій давнішого союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності Україні. Але тепер московському правительству не час було підносити сю сторону. Вчинок Мазепи розмальовувано якомога різше, крикливіше. Прирівнювано не більше ні менше як до Юди, продавшого Учителя. Не вдоволившись церемонією повішення *in effigie** [імітацією повішення] і всяких знущань, уряджують ще акт церковного анатемування, котре мали перевести зараз же, по гарячим слідам, українські ієрархи, приклонники гетьмана, повні пієтизму для його заслуг перед українською церквою. Укладається на се спеціальна церковна служба. Ім'я Мазепи вноситься в церковний обряд анатемування еретиків і ворогів церкви. Цар в своїх маніфестах з цього найзаслуженішого з-поміж гетьманів протектора православної української церкви, української школи і

культури робить “богоотступника”, тайного католика, що збирається на Україні завести католицтво чи унію. І українські ієрархи з царського наказу скребуть теж посланія до народу, оповіщаючи, що всі, хто пристає до Мазепи і шведів, а відстає від царя, тим самим відривається від церкви православної. Мазепі піддаються заміри “поработити паки сей малоросійській народъ подъ древнее ярмо польское и церкви Божіи лишить благочестія и привесть въ унѣю”. Вдаряють ще раз в демагогічні струни, закидаючи гетьманові всякі “озлоблення і тягости”, починені українському народові, самовільно заведені оренди і податки, не для потреби військової, а для свого особистого збагачення, і цар з емпазою хвалиться “непостыдно”, “что никоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалиться не можетъ, какъ по нашей царскаго величества малоросійській, ибо не единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малоросійскомъ краю брать мы не повелѣваемъ, но милостиво ихъ призираемъ съ своими войски и иждивеніи Малоросійській край, сватыя православныя церкви и монастыри и городы и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго нашествія обороняемъ”.

Суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх отсих запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидалися не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо важну і сумну ролю відіграло тут духовенство, ставши послушним зрядом царської політики. Се ж були представники національної церкви, які столітньою боротьбою за її права, за культурне і національне подвигнення народу, і вірним стоянням своїм при народі придбали його довір'я й пошану. Правда, супроти деморалізаційних впливів московських милостинь, ласк і “опал” вони вже і в другій половині XVII в. в значній мірі стали тратити свою моральну чистоту; але се ще не проявляло себе так замітно. Аж катастрофа 1708—1709 рр. була переломом, коли українське духовенство (особливо вище) рішучо розриває з поважними традиціями національної церкви, і стає послушною службою царського правительства. Без тіні опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і відстрашення народу від нього; і те, що говорилося, писалося, робилося духовенством в сім напрямі, мусило робити сильне вражіння на уяву народу.

Великий майстер в терорі, Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями. Невважаючи на ту тривожну воєнну атмосферу, в якій жила, виростала і формувалася українська людність Гетьманщини, вона в питаннях особистої свободи і незайманості особи, по теперішньому кажучи, була дуже дражлива. Прирожденна м'якість характеру, неохота до суворих, кривавих розправ лучилася з конституційними ідеями польського устрою. А він був дуже ліберальним в пи-

таннях особистої свободи і недотикальності. Розуміється, сей лібералізм прикладався до привілеїюваних верств тільки; але суспільність українська перейшла власне через поняття сеї привілеїюваності. Суворі форми московського режиму — батоги, тортури, заслання в Сибір робили страшне вражіння, знеохочували і тероризували. Але все те, що діялося від часів руїни, було нічим в порівнянні з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові убийства — непотрібні, безцільні, в стилі середньоазійських “бичів людства”; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть — все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність. Спалення, знищення, спустошення Батурина, де побито старих і малих, не милуючи нікого. Погроми міст і містечок, які вважано потрібним покарати за ніби виявлену ними прихильність Мазепі і шведам. Огидні езекуції в Січі, де після присяги безпечності, зложеної запорожцям, по словам кошового, “голови луплено, шію до плахи рубано, в’їшано и иные тиранські смерти задавано, мертвихъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и чернецовъ откопувано, головы онымъ утинано, шкуры луплено и в’їшано”. І поруч сих масових убийств неустанні прояви московської “жесточи” над поодинокими особами з старшини, з козацтва, з поспільства, без всякої розваги і здержливості чинені всякими агентами московської власті, згідно з загальною інструкцією царя — лише не тратити часу на процесові формальності і кореспонденцію. Допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадувалися потім ціле століття в українській суспільності. «Премногі старшини і значні козаки, — писав по живій традиції автор “Історії Русів” — запідозрені в прихильності Мазепі, тому що не прибули на військову раду для вибору нового гетьмана, вишукувалися по домах і віддавалися на різні езекуції в містечку Лебедині, коло Ахтирки. Езекуції сі були звичайного Меньшиківського ремесла: колесувати, четвертувати і на паль вбивати, а вже що найлегше, за іграшку уважане, — вішати й голови рубати. Вини шукали в признаннях і певним способом для сього вважалося тоді загальнохвалене “таїнство” — тортури, котрих догмат звісний і досі з сього російського прислів’я: “кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже”. І переводжено їх з усею акуратністю, по законам Соборного уложення*, себто степенями і по порядку: батогами, кнутом і шиною, то значить розпаленим залізом, водячи його потихеньку і помаленьку по тілам людським, що від того кипіли, шкварилися й надимались. Хто пройшов одну пробу, ішов на другу, а хто всіх їх не витримав, то вважався за певне винним і йшов на смерть. Згинуло таким чином людей, що не могли витерпіти тих проб тортурних, до 900 люду. Число се, може й, побільшене, але судячи по кладовищу, відлученому від християнського і звісному під назвою “Гетьманців”, треба міркувати, що закопано їх тут чимало, навіть дуже».

Всі оті способи сугестії, ужиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований ними, зробив своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження Мазепинщини. Мазепа став для народу “проклятим”, завдяки церковній анатемі, і таким зістався в народній традиції — “проклятий Мазепа”, “превражий Мазепа”, “пес Мазепа” і т.д. в новіших варіантах пісень, що в першій редакції титулували його “вельможним Мазепою”. Прищепилася офіційна характеристика — що Мазепа все зробив не з любові для України, а “для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинил”, як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був узкий егоїст, в яким кінець кінцем відізналася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим, щоб самому стати в ній “самовласным князем”.

В народних масах Мазепа ніколи не був популярний, як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського правительства, пильний виконавець царських велінь, що так важно упадали на Україну. Ліпше знати і цінити його могли представники старшини, духовенства, інтелігентських кругів, що перед самою катастрофою розсипали гоїні і не зовсім незаслужені компліменти “divinitus electo, dato, munito patri patriae, ecclesiae defensori, belli et pacis artium cultori et patrono”¹. Але спільники його замислу, які вірні зісталися його політиці, згинули за границями, відірвані від суспільності, неспроможні впливати на неї, передати їй свої ідеї й плани; а все інше присіло і виріклося і їх, і Мазепи під московською грозою, і Мазепа на довгі часи зістався при тих атестатах, якими наділило його московське правительство і його прислужники. Даремно шукали б ми поза кореспонденцією мазепинців якихось сильніших проявів спочуття Мазепі і мазепинському епізодові.

Автономістичні змагання не загинули зовсім на Україні. Петрів терор, щоправда, перебив дуже сильно свободолюбні “умоначертання” України, старшинські круги “порозумнішали” по нім відразу і запобігливість їх перед правительственими сферами зросла незмірно. Але, як показує хоч би випадком відкрита Капністова місія 1791 р.*, і пізніше не перевелися на Україні гуртки, що далі одушевлялися ідеями визволення України “з московського ярма” за поміччю котроїсь іншої, конкуренційної держави. Не знаємо, як ставилися до Мазепи й його політики такі спадкоємці мазепинських ідей. Але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільності до нього були неприхильні. Навіть анонімний автор “Історії русів”, різко осудивши московське правительство за суворі кари

¹ Напись на присвяченім Мазепі академічним плакаті 1708 р., гравірованим Галяховським*.

над мазепинцями, не поставився скільки-небудь симпатично до Мазепино-го замислу. Для нього се “гнусний умысел”, роджений “адскою злобою”. І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 р. не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних українських змагань, — починав ставитися до Мазепи й інших діячів цього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двісталітнім офіційним проклинанням його.

При тім відступає на задній план особисте становище Мазепи в сім епізоді, його індивідуальні прикмети і особисті мотиви, що займали попередні покоління белетристів й істориків, і наперед виступають об'єктивні моменти історичного процесу. Інтересно, розуміється, оцінити міру особистого впливу Мазепи на сей поворот української політики і його особисте становище в нім, але се річ вповні другорядна. Ми не маємо для цього матеріалу, і з сим можна миритися. Важніша сторона — роля суспільності і ті загальні мотиви і перспективи, які вели її. Навіть те, що ми знаємо досі — хоч би з оповідання Орлика в його звіснім листі до Стефана Яворського*, показує, що старшина була настроєна дуже активно і грала ролю чи не головну. Вона рішучо бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі цього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, против царя і против Мазепи, і противставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси, роздраженні на московське правительство і на вірного царського прислужника, Мазепу, за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свobodного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* [сувора необхідність] з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну.

Для української старшини в тім моменті було певне питання честі супроти старих традицій української політики. З незвичайною докладністю повторялася ситуація з-перед півстоліття. Шведський король знов виступив грізним ворогом короля польського і царя московського: розгромив Польщу, як в 1650-х роках, і грозив погромом Москві. Все, що планувалося правительством Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-х років.

Всі інші політичні комбінації, видвигнені козацькою політикою — союз з Московією, союз з Польщею, союз з Кримом, союз з Семигородом, союз

з Турцією — не оправдали себе. Тим більше принуки було для покоління Мазепа випробувати ще сю комбінацію — союз з Швецією, не доведений до кінця попередніми поколіннями, а тепер висунений знов на порядок дня політичною ситуацією.

Недавно опубліковані шведські акти 1654–1658 рр.¹ кидають багато світла на сей перший союз України з Швецією і багато дають розуміти в союзі 1708 р., виясняючи старі традиції української політики на сім пункті. Українське правительство, заводячи переговори в Карлом X, мало на гадці опертися на Швеції головно против Польщі і бажало, щоб Швеція, принаймні до якогось часу, не загострювала своїх відносин до Москви “без важних причин” та не вводила Україну в конфлікт з московським правительством. Хмельницький не хотів випускати з рук тільки що склеєний, такими довгими заходами до кінця доведений свій союз з Москвою, не використавши його відповідно. Перспектива боротьби на два фронти — против Польщі і Москви, здавалася йому трудною і небезпечною в дану хвилю. Але союз з Швецією — державою далекою, яка через те не страшила ніякими мішаннями у внутрішні українські справи, ані претензіями на українські території, вважав він за всім тим настільки корисним, що не вагався в виборі: коли б все-таки обставини привели Швецію до війни з Москвою, Хмельницький обіцяв зістатися по стороні шведського короля, вже в переговорах 1654 р. Свої кампанії з Польщею, почавши від р. 1655, веде він по вказівкам шведським, в порозумінні з королем, і на домагання московського правительства, щоб союз з шведами був розірваний, відповідає рішучою відмовою.

З свого боку шведське правительство докладає всіх старань, щоб до решти еманципувати Україну від московських впливів і рішучо відвести її від Москви та напустити на неї. Шведським послам поручається, з одного боку, вияснити Хмельницькому і старшині, що їх союз з Москвою по-доброму не скінчиться. Вільний устрій український органічно противний московському, і “Москва не може стерпіти вільного народу”: вона не зносить свободи ні у себе, ні у своїх сусідів, і скінчить скасуванням всіх українських свобод. Династичні традиції московські домагаються інкорпорації всіх колишніх володінь династії. Москва не заспокоїться, поки не опанує вповні Києва, Волині, Галича. Натомість Швеція забезпечує Україні повну самостійність і незалежність. Похопившись, що на Хмельницького і старшину зробили зле вражіння шведські заміри забрати собі дещо з західноукраїнських земель (українські політики стояли на принципі удержавлення цілої етнографічної території — аж по Віслу), король поручає запевнити, що за

¹ В: Архив Ю[го-]З[ападної] Р[оссии], ч. III, т. VI, 1908.

Україною будуть полишені всі ті землі, які українське правительство захоче за собою полишити; крім того, до України може бути прилучена ще частина земель білоруських, щоб тим способом забезпечити зносини з Швецією певним комунікаційним поясом і між Москвою і Польщею поставити такий шведсько-український буфер. При тім Швеція брала на себе обов'язок боронити Україну, її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів¹.

Се була справді незвичайно корисна для України комбінація, якби Швеція удержалася на своїй політичній позиції й далі вела з такою енергією свою екстенсивну політику. Але енергія Карла X вичерпалася, та й умер він слідом; гору взяла політика обережна; трактати з Польщею і Москвою 1660 і 1661 р. зліквідували широкі плани останніх літ, і Швеція взяла на себе навіть обов'язок впливати на помирнення України з Польщею. Шведська комбінація пропала для української політики на довгі літа. Але пам'ять про неї не могла згинуть в політичних кругах України, і коли внук Карла X почав війну з Польщею і Москвою разом, як його дід, — се не могло не відновити традицій шведсько-українського союзу. Славна хартія 1710 р., що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини, ставила в тісну і безпосередню зв'язь сей новий союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятдесяти літ, коли "вічної пам'яті Богдан Хмельницький за поміччю Божою і неборною підмогою пресвітлого короля Швеції безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської Військо Запорозьке". Повстання Мазепи против Москви вона становить як останнє огниво в нерозривнім ланцюгу виступів "Війська Запорозького" за свої "свобідні права" против атентатів московського централізму. В іншому, невиданім ще "Короткім виводі причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції"²*, по духу і формі дуже близькім хартії 1710 р., мазепинці так викладають сі причини:

"Явно мусить бути ледве чи не цілому широкому світові, як народ руський і Військо Запорозьке, бувши під властю держави Польської, обтяжені ріжними кривдами в вірі, правах і свободах своїх, для оборони своєї і привернення свобод натуральним правом пімсти хопилися зброї на кривдників, і Бог, справедливий месник кривд, не тільки поблагословив їх несчисленними побідами, але й привів народ сей в давню його свободу, скинувши з нього ярмо неволі. На сповнення того подвигнув він ревного оборонця прав і свобод своєї вітчизни, предоброго вождя славної пам'яті Богдана Хмельницького, і той, за Божою поміччю, з'єднавши сили свої в Кримом,

¹ Інструкції 1658 і 1659 і корсунські пункти 1657 р. — L[ocum] c[itatum], ч. 63, 94, 113.

² Шведський державний архів, копія з збірки покійного Н. Молчановського*.

промислом і сильним духом своїм відважно виступаючи проти Польщі, добився, що держава Польська мусила відріктися навіки всеї України обох сторін Дніпра і відступити в козаچه володіння, границею її означивши в трактатах ріку Случ. Так скинувши з себе ярмо польське, Україна з Військом Запорозьким стала народом вільним, свобідним від усякого чужостороннього панування і жила по законам своїм, заховуючи тільки в цілості давніше уложений з Кримом союз приязні та братства й заприсяжений зв'язок оружний. Але й Кримська орда, нарушивши умову, під покровом помочі й приязні почала долягати та спочатку потайки, а потім і явно почала забирати в неволю та грабувати жінок і дітей, а далі й самих козаків. Тоді Україна, натерпівшись стільки клопотів з кримського боку і далі вже терпіти не можучи, з тим своїм вождем Богданом Хмельницьким і всім Військом Запорозьким здалася на обіцянки московські і з доброї та непримусовної волі, вважаючи на спільну віру православу, піддалася під протекцію московську, поставивши, одначе, такі умови, закріплені договором і ствержені присягою: правительство московське обов'язується на вічні часи захищувати і обороняти Військо Запорозьке і народ свобідний руський при їх правах, законах і свободах ненарушно; землі українські не сміє прилучати до володінь своїх і сусідам не дозволить нарушити цілості їх; війну чи оборонну чи зачіпну против спільних ворогів обох держав мають сі держави¹ вести спільно і одна другій помагати. І з того часу і до нині протягом довгого ряду літ своїм коштом, без усякої грошевої підмоги служили ми пресвітлим царям московським вірно і непохитно, против усіх ворогів відважно виступали і сміливістю своєю стримували всю силу кримську: скільки разів татари без усякої перешкоди пустошили в державі Московській аж до Калуги, поки Україна і Військо Запорозьке не прийшли до унії з Москвою та грудьми своїми не стали заборолом для земель московських від нападів татарських. І поза тим при ріжних ударах фортуни стільки разів давали ми докази своєї відваги і вірності. Та замість вдячності і доказів пошанівку за такі вірні служби, за кошти воєнні, ложені в них до останньої руїни нашої, за незчисленні вчинки геройські і криваві подвиги воєнні — все нам злом за добро відплатити пильновано. І так від початків нашого свобідного переходу під ту протекцію, видячи Військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а народ руський відважний, в війнах вирощений, а притім ще в сусідстві напоготові має сили татарські, — неустанно всякими способами і штуками нечуваними силкувалося (правительство московське) якомога права наші і вільності скасувати, Військо Запорозьке викоринити, ім'я козацьке навіки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою владу забрати. Так і по нинішній день пильнує воно свого заміру, і тепер силкується здій-

¹ Себто Московщини і України.

снити свої нечестиві бажання щодо України — тому всьому було і тепер є багато ясних вказівок і доказів. Минувшину переходити не дозволяє брак часу — коротко вяснимо тільки те, що змусило покійного преславногo гетьмана Мазепу з Військом Запорозьким і народом руським взятися за зброю для оборони від Москви прав своєї вітчизни і вольностей своїх.

По-перше — преочевидне порушення Москвою прав і вольностей наших видне з того: коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з усею Україною і Військом Запорозьким прийшов під протекцію московську, тоді було забезпечено трактатами з Москвою, що границі уставлені трактатами з Польщею мають зіставатися ненарушені. Та (московське правительство) не постидалося сьогобічну Україну, від ріки Случі до ріки Дніпра, перевівши тубильців в свої колонії, так звані слободи*, без відома гетьмана і Війська Запорозького назад віддати в володіння польське, укладаючи з поляками вічну згоду. Не личило москвитинові робити такого нечестивого вчинку, бо ж він на святощі і душу свою присяг боронити цілості границь України; але своїм зрадливим замислом зважився він розділити Україну, хоч її цілу, з обох боків Дніпра, не здобув ні грошима, ані силою зброєю, але дістав під протекцію з доброї волі прилучену, задля одності віри. І не тільки се зробив він по якимсь часі, але й тепер, коли другим разом Військо Запорозьке визволило сьогобічну Україну з власті польської, завдяки великодушному запалові полковників своїх Самуся і Палія, і з'єднало обидві часті України під одним регіментом гетьманським, по давньому звичаю, — (правительство московське) підтримувало поляків в надіях на відступлення України; нарешті і кріпость Білу Церкву, здобуту від поляків промислом тих же полковників, обсадило своєю залогою та силоміць віддало в розпорядження їх (поляків).

Друге — ще за життя Богдана Хмельницького ріжними лестоцями виманило собі московське правительство право ввести свою залогоу воєнну до Києва, для охорони тамошніх святинь, з тим, що начальник залого не буде мішатися в воєнні справи Війська Запорозького, ані не буде присвоювати собі якихось прав до Києва і людності його. Але по смерті Богдана Хмельницького, коли за свобідним волею і вибором прийняв клейноди гетьманські син його Юрій Хмельницький, — Москва, ведучи війну з поляками, зробила в Києві склад припасу і всяких знарядів військових, а для охорони його та для більшої безпеки від нападів польських відновила верхній город кийвський і там посадила свого начальника московського, а той начальник московський під ту ж пору, примноживши собі війська, присвоїв собі титул воеводи і незаконно прибрав права не тільки в Києві, над мешканцями його, але і по цілій Україні до порядкування справ громадських, та якби другий гетьман і абсолютний володар розпростер свою деспотичну власть против договорів і постанов, стверджених присягою.

По-третє — московське правительство, ріжними обіцянками заманивши в Московщину Брюховецького, против прав і вільностей наших та трактатів, потайки, без свобідного вибору, надало йому уряд гетьманський і доти відти не випустило, поки не позволив Москві зайняти своїми залогами всі українські міста і ввести туди своїх управителів. Свобідний народ, не при звичаєний терпіти таких беззаконностей, винищив сі залози збройною силою. Але в кріпостях: Переяславі, Ніжині і Чернігові власть московська так зміцнилася, що і тепер коменданти московські не перестають чинити людності тих полків ріжні кривди. В статтях же Богдана Хмельницького не позволено вводити залози в Україну..”

Досі “Короткий вивід”. В подробицях, в хронології, як бачимо, немало тут побаламучено. Правдоподібно, люди писали з пам’яті, не маючи актів, джерел, дат. Та се не так важно — важна перспектива, в якій представлявся мазепинцям розвій подій, розвій відносин України до Москви, що мусили привести їх до розриву з Московією. Безпосередні причини конфлікту резюмуються в таких словах хартії: “Правительство московське задумало козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою власть, права і вільності наші покасувати, Військо Запорозьке на Низу Дніпровім викорінити й саме ім’я його навіки вигладити”.

Се тільки схема, як бачимо. Може бути, що архівальні пошукування додадуть до неї подробиць, фарб, вияснять, як переломлювалися вражіння від практики московського режиму в свідомості й представленні ріжних груп суспільності і ріжних членів старшинської верстви — хоч, сказати правду, надій на се не дуже багато. В переважній часті, правдоподібно, ся інтимна сторона згинула для нас безповоротно; більше надій на зверхню, формальну сторону: може, удасться знайти формули шведсько-української умови 1708 р., її подробиці, практичне переведення — повніше представлення того, що поки що міститься в коротких формулах пізніших актів (1710—1711 рр.):

“Україна обох сторон Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння”.

Союзні держави “ні під претекстом освободження її, чи опіки над нею, чи під яким-небудь іншим не мають претендувати на абсолютну власть над Україною й Військом Запорозьким, ні на ленну залежність, чи якусь підвласність, ані не мають брати з неї яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогами кріпостей українських, які були б чи зброєю чи трактатами здобуті від Москви. Не мають ставити нових укріплень в землях українських ані іншим не дозволяти. Мають Україну содержувати в цілості і іншим не дозволяти якимсь чином гнести. Цілість границь її, непорушність вільностей, законів, прав і приві-

легій її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами свobodно тішилася своїми правами і вільностями без усякого уцербку” і т.д.¹

Се все те, про що договорювалися українські старшини з шведськими послами в 1658 р. і що через п'ятдесят літ знову хотіли здійснити за поміччю шведського короля, на підставі союзу, уложеного з Карлом XII гетьманом Мазепою:

“Пішов він слідами попередника свого славної пам'яті пресвітлого гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, його величства теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч для знищення сил польських”, — каже хартія.

Провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 р. до сього шведсько-українського 1708 р. іде ідея власновільності, суверенності українського народу, так сильно виражена в Орликових споминах:

“Постановиль былъ у себе въ намѣреніи, — каже Мазепа, — писать до царскаго величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ, волностей отнятіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложитъ, что мы какъ свободнѣ подъ высокoderжавного царскаго величества руку для православнаго восточнаго единовѣрія преклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь отходимъ, и за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролітіе христіанское простирать, но подъ протекціею короля шведскаго совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать”.

Перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми. Се було переконання старшини. Традиції й заповіти поколінь могутньо кликали до сього всіх тих, хто не закрив душі своєї для впливів сих традицій і заповітів. І вони пішли.

Пішли ризкуючи життям, здоров'ям, маєтком, спокоем і добробутом своїм і своїх близьких. Проміняли достатне, багате життя у власті й пошанівку на гіркий хліб вигнання, на тортури і заслання в сибірські нетра. Ім'я своє віддали на безслав'я і догану серед своїх же земляків. Але нині настав час об'єктивної оцінки сього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходиться повторити слова анонімного українського історика, який, при всій неприхильності своїй для особи Мазепа й особистих його мотивів, не міг поставитися інакше як з глибоким спочуттям до всьо-

¹ Напр., інструкція послам до Отоманської Порти 1711 р.*

го сього покоління взискателів національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки:

“Остается теперь размыслить и посудить, что ежели по словамъ само-го Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ — ежели всякая кровь проливаемая на земли възщется отъ рода сего, то какое взисканіе предлежитъ за кровь народа рускаго, пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей, и имѣлъ о томъ замыслы всему человечеству свойственные”¹.

¹ История Русов, с. 213.

М.Грушевський у цій замітці подав інформацію про новознайдений портрет гетьмана Мазепи, однак у мистецтвознавчій історіографії не утвердилася думка про автентичність цього портрету гетьмана. В останньому каталозі портретів Івана Мазепи подані також інші сумнівні портрети, що приписуються гетьману, див.: Гетьман Іван Мазепа. Погляд крізь століття / Каталог історико-мистецької виставки 21 червня — 24 серпня 2003 р., м. Львів / Укл. В.Недяк. — К., 2003. — С. 13–14.

с. 122 *Теперішній власитель портрета Мазепи, опублікованого в ХСІІ т. “Записок”, д. Володимир Бутович...* — очевидно, згадується про вихідця з відомого козацько-старшинського роду Бутовичів, що у XVIII ст. дав генерального осаула та кількох бунчукових товаришів, див.: Енциклопедія українознавства. — Перевидання в Україні. — Львів, 1993. — Т. 1. — С. 199.

М.К.

Шведсько-український союз 1708 р.

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Шведсько-український союз 1708 р. // ЗНТШ. — Львів, 1909. — Т. ХСІІ. — Кн. IV. — С. 7–20; 2-е вид. у перекладі польською мовою: *Hruszewski M.* Sojusz Szwedzko-Ukraiński w r. 1708 // *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci W. Antonowicza, P. Święcickiego i T. Ryłskiego / Pod red. W. Lipińskiego.* — Кіюв, 1912. — С. 639–651; 3-е вид.: *Грушевський М.С.* З політичного життя старої України. — К., 1918. — С. 102–116; 4-е вид.: Великий Українець. — К., 1992. — С. 42–56. Автограф зберігається у: ЦДІА України у Львові. — Ф. 401, оп. 1, спр. 41, арк. 187–209.

Ця стаття була написана у ювілейний рік 200-річчя переходу гетьмана Івана Мазепи з українським військом на бік шведського короля Карла XII та роковин Полтавської битви. Вона мала на меті об'єктивно оцінити українсько-шведські відносини в той період, особливо у контексті глорифікації Полтавської битви та особи Петра I в російській історіографії. Ось тільки деякі з російських публікацій, що вийшли у той рік: Полтавська битва / Сб. статей. — СПб, 1909; *Андріанов П.М.* Пётр і Полтава. — СПб, 1909; *Борисов В.Е.* Полтавская битва 1709–27.06.—1909 гг. — СПб, 1909; *Дмитриев Н.* Значение для России императора Петра Великого в связи с Полтавской победой. — Одесса, 1909; *Клячин В.П.* Полтавская битва в связи с Северной войной. — К., 1909; *Лебедев М.В.* Описание Полтавской битвы по поводу её 200-летия. — Б. м., 1909; *Павловский И.Ф.* Битва под Полтавой 27.06.1709 г. и её памятники. — Полтава, 1909.

Про оцінку постаті гетьмана Мазепи в історіографії писав діаспорний історик Т.Мацьків (Гетьман Іван Мазепа в працях М.Грушевського // Український історик. — Нью-Йорк; Торонто, etc., 1984. — № 1–4. — С. 111–122; 2-е вид.: *Мацьків Т.* Англійський текст Зборівського договору з 1649 р. та інші вибрані статті. — Нью-Йорк, 1993. — С. 43–54; 3-е вид.: Іван Мазепа і Москва. — К., 1994. — С. 147–163). На його думку, Грушевський показав, що шведсько-український договір не був особистим вибором Мазепи, а підтримувався всією старшинською верствою, тому про ніяку “зраду” українського і мови не може бути. Основну критику Грушевського зазнає внутрішня соціально-економічна політика гетьмана, спрямована на вдоволення інтересів козацької старшини.

Подібне становище в критиці внутрішньої політики Мазепи займав і вчитель М.Грушевського — Володимир Антонович, який вважав, що гетьман звертав увагу на старшину, не зважаючи на народні бажання, які цілком розходилися з заходами Мазепи (про це детальніше див.: *Грушевський М.* З соціально-економічних концепцій Антоновича // Україна. — К., 1928. — Кн. I. — С. 3–16.).

Автор опублікував ще кілька статей на цю тему, які мали науково-популярний характер, див.: *Грушевський М.С.* Виговський та Мазепа // ЛНВ. — 1909. — Т. XLVI. — Кн. VI. — С. 417–428 (нещодавній передрук з коментарями С.Панькової див.: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 386–396); *Грушевський М.С.* “Мазепинство” і “богданівство” // ЛНВ. — 1912. — № 1. — С. 94–102 (передрук з коментарями: *Грушевський М.* Твори: У 50 т. — Львів, 2005. — Т. 2. — С. 199–206).

с. 123 *Не вдоволившись церемонією повішення in effigie...* — йдеться про символічне покарання на портреті скараного на смерть у вигляді спалення або повішення цього портрета, в даному випадку гетьмана Івана Мазепи.

с. 125 *...по законам Соборного уложення...* — Соборне уложення 1649 р. — звід законів Російської держави, що був прийнятий земським собором 1648–1649 рр.; був основним законом у Росії до першої половини XIX ст.

с. 126 *Напись на присвяченіи Мазепі академічніи плакаті 1708 р., гравірованіи Галяховським* — Данило Галяховський — гравер епохи Івана Мазепи, на яку, в основному, припадає його діяльність (1674–1709).

...як показує хоч би випадком відкрита Капністова місія 1791 р. ... — див. статтю М.Грушевського на цю тему: Секретна місія українця в Берліні // ЗНТШ. — Львів, 1896. — Т. IX. — С. 7–9. Останню повну публікацію на цю тему див.: *Дашкевич Я.Р.* Берлін, квітень 1791 р.: місія В.В.Капніста. Її передісторія та історія // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Т. 1. — С. 220–260.

с. 127 *...оповідання Орлика в його звісній листі до Стефана Яворського...* — цей лист датується 1721 р., див.: Письмо Орлика к Стефану Яворскому // Основа. — СПб, 1862. — № 10. — С. 1–29. Републікацію див.: *Субтельний О.* Мазепинці. — К., 1994. — С. 158–184.

с. 129 *В іншій, невиданій ще “Короткіи виводі причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції” ...* — цей рукопис й досі не видано.

...з збірки покійного Н.Молчановського — про цього історика та його праці див. детальніше на с. 543–549 нашого видання.

с. 131 *Та (московське правительство) не постидалося сьогобічну Україну, від ріки Случі до ріки Дніпра, перевівши тубильців в свої колонії, так звані слободи...* — про так званий згін населення Правобережної України за часів Петра I написав детальну статтю Микола Крикун: Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років: до питання про політику Петра I стосовно України // Модерна Україна. — Львів, 1996. — Т. 1. — С. 42–88.

с. 133 *...інструкція послам до Отоманської Порти 1711 р.* — детальніше про переговори та договори Пилипа Орлика з Туреччиною писав: *Пріцак О.* Один чи два договори Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття XVIII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. — К., 1992. — Т. 1. — С. 307–320.

М.К.

Новий хозарський текст про війни Олега

Публікується за виданням: *Грушевський М.* Новий хозарський текст про війни Олега // Україна. — К., 1914. — Кн. IV. — С. 5–10.

Кембриджський документ, або документ Шехтера, науковці зараховують до єврейсько-хозарського листування, яке складається із листа іспанського єврея Хосдая Ібн

ЗМІСТ

с. тексту с. ком.

<i>М.КАПРАЛЬ, А.ФЕЛОНЮК. Передреволюційне десятиліття великого історика України (1906—1916)</i>	<i>V</i>	
Розділ I. ІСТОРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
До біографії митрополита Онисифора Дівочки	3	590
З облоги Белза в 1352 р.	7	592
Одна з українських колекцій	8	593
Рожне поле	11	594
Студії з економічної історії України	13	596
Господарство польського магната на Задніпров'ї перед Хмельниччиною	76	602
Байда-Вишневецький в поезії й історії	90	604
Сучасна вірша про неволю Вишневецького	116	606
До портрета Мазепи	120	607
Ще до портрета Мазепи.	122	608
Шведсько-український союз 1708 р.	123	609
Новий хозарський текст про війни Олега	135	610
Український рух на схід. Розселення за московською границею до 1648 р.	140	611
Розділ II. ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЙНІ СТАТТІ, ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ГАСЛА	173	614
Коли сфабрикована грамота Любарта луцької катедри?		
Критична замітка	175	614
Українське наукове товариство в Києві й його наукове видавництво	177	615
Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності	185	616
До питання про розселення в'ятчів. Кілька заміток з приводу новіших праць	192	621
Лопушанський "Святовид"	196	621
Нові конструкції початків слов'янського і українсько-руського життя. Критичні замітки	197	622
Останні випуски праці проф. Жуковича про релігійні відносини XVII в.	217	624
Останні томи "Архива Юго-Западной России"	224	627
Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства	229	628
Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці К.Л.Геца	266	641
Новіша література по історії В[еликого] кн[язівства] Литовського. Критичний огляд	285	643
Короткий огляд української історії	303	647
Українська справа в її історичному розвитку	312	649
Глинський Михайло Львович	338	651
Гонта	340	654

Запоріжжя і Запорізька Січ (Січа)	342	656
[Виступ на загальних зборах НТШ 30 квітня 1907 р.]	350	657
[Виступ на загальних зборах НТШ 12 травня 1909 р.]	352	658
Розділ III. АРХЕОГРАФІЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПЕРЕДМОВИ	355	659
Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки)	357	659
Матеріали до історії Коліївщини. IV. Оповідання очевидця про смерть Гонти	361	660
Три листи Волод[имира] Антоновича до Антонія Мйодушевського	364	662
Записка Гендльовіка про банатських запорожців	371	664
До історії Остриянинової еміграції. Постриження вдови Остриянина в Москві	372	664
Історія Хмельниччини, списана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.	376	665
Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання кирило-мефодіївців	387	665
Вступне слово [до т. LXIX “Записок НТШ”]	529	671
Передне слово [до: Свендцький І. Опис рукописів народного дому]	531	671
Передмова [до т. ХСІІ “Записок НТШ”]	533	673
Від комісії [Передмова до т. VIII “Жерел”]	534	674
Від комісії [Передмова до т. XXII “Жерел”]	538	677
Розділ IV. НЕКРОЛОГИ	539	678
Богдан Бучинський. Посмертна згадка	541	678
Пам’яті Никандра Молчановського	543	680
Петро Голубовський. Некролог	550	684
Микола Дашкевич. 1852—† 20.I.1908	553	687
Пам’яті Володимира Антоновича	558	691
Кн[язь] Ян-Тадеуш Любомірський. (Некролог)	560	693
Ф. Леонтович—В. Ключевський—Д. Самоквасов. (Некрологічні замітки)	562	694
В. І. Сергеевич. Посмертна згадка	568	701
Пам’яті Євгена Голубінського	570	702
Пам’яті Якова Шульгина	575	705
Пам’яті Миколи Лисенка. Промова Мих[айла] Грушевського	579	709
Іван Филевич. Некрологічна замітка	584	713
Костянтин Михальчук	587	716
Пам’яті Володимира Лозинського	589	719
КОМЕНТАРІ	590	
СПИСОК ЦИТОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	720	
ПОКАЖЧИК	726	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	753	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 8

Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *С.Довба*
Коректори *М.Ломеха, Б.Павлів, О.Тростянин*

Здано на складання 21.02.2006. Підп. до друку 17.11.2006.
Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 62,56.
Умовн. фарбовідб. 62,98. Обл.-вид. арк. 55,00. Наклад 5000 прим.
Свідоцтво держ. реєстру: серія ДК № 2980. Вид. № 14. Зам. 432-7.

Державне підприємство “Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21
www.dsv-svit.lviv.ua; e-mail: office@dsv-svit.lviv.ua

Друк на ВАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
75005 м. Львів, вул. Зелена, 20

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. /Редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.;
Голов. ред. П.Сохань. — Львів: Світ, 2002 —
Т. 8: Серія “Історичні студії та розвідки (1906—1916)”. — 2007. —
776 с.

ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-484-0 (т. 8).

Восьмий том зібрання праць М.Грушевського продовжує серію “Історичні студії та розвідки” і охоплює період 1906—1916 рр. У томі вміщені численні історичні статті, огляди, рецензії, археографічні передмови та публікації вченого, некрологи й посмертні згадки про істориків, суспільних діячів — сучасників М.Грушевського.

Видання розраховане для істориків, етнографів, філологів та всіх, хто цікавиться історією України.

ББК 63.3 (4 УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-484-0 (т. 8)